

UYGURCA KİÇİĞ ERDEK, KARAHANLI TÜRKÇESİ ÇIÇALAK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ SERÇE PARMAC SÖZLERİ ÜZERİNE*

Engin ÇETİN**

ÖZET

Temel ve işlevsel bir organ olması nedeniyle el ve el parmakları toplumlarca önemsenmiş, el parmakları türlü toplumlarda sayı ve kavram öğretmede önemli bir öge olarak görülmüştür. Tüm bu durumlar nedeniyle el parmakları önemsenmiş, kimi zaman aynı kimi zaman farklı bakış açılarıyla bu parmalara farklı adlar verilmiştir. Uygurcada *kiçig ernek* olarak adlandırılan “serçe parmak”, *Divanü Lugati't-Türk* ile Türk dilinin sonraki dönem ve sahalarında çoğunlukla *çıçalak* ve türevleriyle karşılanmıştır. Serçe parmağın adlandırılmasında, seslik, biçimlik ve söz varlığı özellikleri açısından pek çok ortaklığı barındıran Uygurca ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde iki ayrı sözün kullanılması dikkat çekicidir. *Kiçig ernek* kullanımı Uygurcadan sonra ise kullanımdan düşerek yerini büyük oranda *çıçalak* sözüne bırakmıştır. Kavram yalnızca Türkiye Türkçesinde *serçe parmak* yapısıyla adlandırılmıştır. Bu parmak, 15. ve 16. yy. Anadolu sahasına ait kimi metinlerde *surça barmak* biçiminde de adlandırılmıştır. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında da serçe parmağı karşılayan *ciddik parmak*, *cirt barmah*, *cirtlik parmak*, *cici bānak*, *çeçele barmah*, *çita parmak*, *çiçe*, *çite parmak*, *çıtık parmak*, *çili parmak*, *çinçe parmak*, *dilce parmak* vb. çok sayıda söz kullanılmaktadır. Bu çalışmada, köken bilgisi açısından değerlendirilmeksizin, genel olarak Türkçede “parmak” anlamında kullanılan *ernek* ve *barmak* (parmak) sözleri ve bu sözlerin birbirleriyle ilişkisi, Türkçede parmakların adları ve bu adların verilmesindeki etkenlere tarihi bakış açısıyla değinilmekle birlikte temel olarak Türkiye Türkçesindeki *serçe parmak* ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki farklı kullanımlardan yola çıkılarak bu adlandırmanın olası nedenleri sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: ernek, barmak, kiçig ernek, çıçalak, serçe parmak

ON THE WORDS OF UIGHUR KİÇİĞ ERDEK, KARAKHANID ÇIÇALAK AND TURKİSH SERÇE PARMAC

ABSTRACT

Hands and fingers have been important for societies as they are basic and fuctional members of the body. In various societies fingers have been seen as an important element in teaching number and

* Bu çalışma, 13-15 Ekim 2010 tarihlerinde Afyonkarahisar’da gerçekleştirilen *Uluslar arası Zeki Velidî Togan ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni*’nde sözlü olarak sunulmuş, daha sonra gözden geçirilerek güncellenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. TDE, El-mek: encetin@yahoo.com

conception. Due to all these situations fingers are cared and they have taken different names with sometimes the same and sometimes different points of view. 'the little finger' which is named as *kiçig ernek* in Uighur, in most cases it is interpreted as *çıçalak* and its derivatives in *Divanü Lugati't-Türk* and later period and areas of Turkish language. It is remarkable that two different words are used to name the little finger in the texts of Uighur and Karakhanid which indeed have many associations in sound, form and vocabulary qualities. The usage of *Kiçig ernek* decreasing in usage after Uighur has mostly given its place to *çıçalak*. the comprehension is named as *serçe parmak* only in Turkish. In some texts those belong to the 15th and 16th century Anatolia area it is also named as *sırça barmak*. Besides there are many words that meet the little finger in the dialects of Turkish such as *ciddik parmak*, *cirt barmak*, *cirtlik parmak*, *cici bānak*, *çecele barmak*, *çita parmak*, *çiçe*, *çite parmak*, *çitk parmak*, *çili parmak*, *çinçe parmak*, *dilce parmak* etc. In this study, both *ernek* ve *barmak* (*parmak*) words, generally used in the meaning of 'finger' in Turkic, and their relationship with each other, the names of fingers in Turkic and the factors for giving these names with a historical point of view are going to be mentioned, without assessing from the etymological aspect; and fundamentally *serçe parmak* in Turkish and probable reasons of this naming by drawing inspiration from different usages in dialects in Turkish are going to be interrogated.

Key Words: ernek, barmak, kiçig ernek, çıçalak, serçe parmak

0. Giriş

Organ olarak el ve el parmakları, tutma, kaldırma, taşıma gibi önemli işlevlere sahiptir. Bu nedenle özellikle el, temel organ olarak kabul görülür. El parmakları da toplumlarda önemsenmiş, isimlendirilmiş, çeşitli konularda öğretme aracı olarak kullanılmıştır. Bu konuda farklı toplumlarda benzer ya da birbirine yakın uygulamalardan söz edilebilir. Örneğin, Alman dili alanında, Rus dili alanında ve Kuzey Avrasya'nın neredeyse tamamında parmak adlarına dayanan çocuk oyunları vardır. Bu oyunlar parmak şiiri olarak adlandırılabilir ve şiirlerden oluşur. "Parmak Şiirleri", çocuk oyunlarında yetişkinler tarafından parmakların teker teker isimleri söylenerek, parmaklar tutularak ya da üst üste bindirilerek söylenen, eğitim amaçlı hikâye, tekerleme veya kafiyeli edebî ürünlerdir. Oyunun temel amacı, çocuğa parmaklarıyla sayı saymayı öğretmektir. Türk ve Moğol toplumlarında parmak adları, oyun adları olarak da kullanılabilir. Bu türden bir oyun; (1) İşaret parmağı ile avuç üzerinde daireler çizilmesi; (2) parmaklara sırayla dokunulması; (3) el bileğine, dirseklere ve de koltuk altına (çocuğu gıdıklamak amacıyla) yani eklemelere dokunulması şeklinde üç bölümden oluşmaktadır. Birinci ve üçüncü bölüm devreden çıkarılabilir; ancak ikinci bölüm işaret parmağından serçe parmağına doğru veya tersi yönde uygulanabilir. Bu uygulamanın yönü ile söz konusu toplumun parmaklarla sayı sayma yönü elbette birbiriyle bağlantılıdır (Dybo 1995: 17).

Kavramlara köken açısından bakıldığında, temel organ olması dolayısıyla eli simgeleyen sözcüklerin yerli sözcükler olduğu görülür. El parmaklarının adları ise Doerfer'in ünlü yazısında belirttiği gibi, yan temel organ olması dolayısıyla ödünçlenme ihtimali, ana ve yan temel sözcüklere göre daha fazladır (Dorfer 1981a: 4). Ayak parmakları ise, el parmaklarına göre ön plânda olmaması ve tutma, taşıma gibi işlevlerde daha az kullanılması nedeniyle örneğin Türkçe için –başparmak dışında- adlandırılmamıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

1. Türkçede “parmak” için Kullanılan Sözlere

Türkçede parmak anlamındaki en eski sözcük *ernek*'tir. Sözcük, Türkçe *er* sözüne eski çokluk eki eki +An'ın getirilmesiyle oluşan *eren* sözüyle ilişkilendirilmektedir (Gabain 1950: 62; Erdal 1991: 75). Uygurca metinlerde kimi zaman karşılaşılan 'R'NK'K (HTPar 73-11, HTPek 115 a 5) (UW: 446b) gibi kullanımlar de bu düşünceyi güçlendirmektedir. Räsänen (VEWT: 46a, 47a) de sözcüğü *(h)ār(ā) (Uyg. *er* “adam”) sözüyle ilişkilendirir ve Hakasça ve diyalektlerindeki *ergek* ~ *irgek* “başparmak” biçimlerini (+An çokluk ekini almamış) *er* sözüne dayandırır. Gürsoy-Naskali de *ernek* biçimini *er* sözüne eklenen -*nek* ekine dayandırır (1997: 233). Uygurcada, sözcüğün 'R'NK'K, 'NKR'K, 'NKR'K, 'RK'K gibi farklı yazımlarına rastlamak mümkündür (UW 446b). Sergei Starostin, A. V. Dybo ve O. A. Mudrak (2003) tarafından hazırlanan *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III* adlı çalışmada, Tunguzcada **perV-* “başparmak” sözüne dayanan sözcükler, Moğolcadaki *herekei* “başparmak” sözcüğü ile Türkçe *ernek* sözcüğü ilişkili görülmüş, Şçerbak'ın *Ранние тюркско-монгольские языко-вые связи (VIII-XIV вв.)*¹ çalışmasındaki, sözcüğün Türkçeden Moğolcaya geçtiği yönündeki görüşüne karşı çıkılarak bunun imkânsız olduğu belirtilmiştir (Starostin vb. 2003: 1138). Eski Uygurca *ernek* sözcüğü günümüz Türk lehçelerinden Altaycada *ergek* ~ *erkek* “1. erkek, 2. başparmak” (Gürsoy-Naskali-Duranlı 1999: 84); Tuvacada *ergek* “parmak” (Arıkoğlu-Kuular 2003: 42); Hakasçada *irgek* “büyük parmak” (Gürsoy-Naskali vb. 2007: 228) biçiminde yaşamaktadır.

Barmak sözcüğü ise, ilk olarak 13. yy sonu ile 14. yy. başlarına tarihlenen *İbni Mühenna Lugati*'nde görülür. Sözcük, *Codex Cumanicus*'ta (Grönbech 1942: 51), Mısır Memlük Kıpçakçası ile yazılmış çok sayıda metinde (Toparlı vb. 2003: 24), Harezmi Türkçesi metinlerinde (Ata 1997: 79; Ata 1998: 49), Çağataycada (Atalay 1970: 123; Tenişev vb. 1997: 254) ve Anadolu sahası metinlerinde görülmektedir (Tar.S. I: 402). *Barmak*, ilk zamanlarda *ernek* sözcüğü ile eş zamanlı olarak kullanılmakla birlikte sonraları büyük ölçüde *ernek* sözcüğünün yerini almıştır. Harezmi Türkçesinde (Ata 1997: 209), *İbni Mühenna Lugati*'nde, ve Çağatayca metinlerde her iki sözcük de görülebilmektedir (Tenişev vb. 1997: 254). Günümüz Türk dil ve lehçelerindeki kullanımlara bakıldığında ise yukarıda belirtildiği gibi sözcük, Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk lehçeleri dışındaki lehçelerde kullanılmaktadır. Eren (1999: 325)'in ve daha sonra Gülensoy (2007: 687)'un aktardığına göre Hamilton *barmak* ~ *bermek* sözünü Moğolca *eregei* “pençe” (< *heregei < *peregei) biçimleriyle birleştirmiştir. Räsänen'e göre sözcük *bar* adıyla ilgilidir. Gülensoy da bu görüşe katılmaktadır (2007: 687).

Doğan, “Genel Türkçenin öz söz varlığı içinde “elin tutmaya yarayan kısımları”nı karşılamak üzere kullanılan *ernek* ve *parmak* kelimelerinin değişik organ adlarında kullanılan +*Ak* ekiye bitmesi ve muhtemel köklerinin arasındaki (*er-* “ulaşmak, ermek” *bar-* “varmak, gitmek”) anlam uygunluğu dikkate şayandır”(2005: 152), diyerek *ernek* ve *barmak* sözcüklerinin *er-* ve *bar-* fiilleriyle ilişkilendirilebileceğini düşünür. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, *ernek* sözcüğü çoğunlukla *er* sözüne dayandırılmaktadır. Räsänen de sözcük için *p-* > *f-* > *h-* > *ø-* biçiminde bir gelişim tasarlayarak sözcüğün **hār(ā)* (Moğolca *ere* “er”) sözüyle ilişkili olduğuna değinir (1961:147; 1971: 46a, 47a).

1.1. Türkçede Parmaklara Verilen Adlar

Türkçede parmaklar, geçmişten günümüze şu sözlerle adlandırılmıştır:

Başparmak: Uygurcada *ulug ernek* yapısıyla karşılanmıştır. *Başparmak* biçimindeki kullanım ise ilk olarak 14. yy. başlarına ait *Kisāsü'l Enbiyâ* (121v/1, Ata 1997: 79)'da ve *Kitâbü'l İdrâk*'te (ED 376a) saptanmıştır. *Başparmak* kullanımı Tar.S.'de olmamakla birlikte *Kâmüs-i*

¹ Erken Türk-Moğol Dil İlişkileri (8.-14. yy), 1997.

Türki'de görülmektedir (Ş. Sami 1987: 265). Uygurca *ulug ernek* sözcüğünün adlandırılışında *kiçig ernek*teki gibi büyüklük söz konusu iken günümüzdeki *başparmak* yapısında yer ve işlev öne çıkan özelliktir. Bilindiği gibi, *baş* sözcüğü genel olarak, sıralamada ilk olanı anlatmak için “başlangıç” anlamında kullanılırken aynı zamanda önem sıralamasında ilk olanı anlatan “temel, esas” anlamında da kullanılmaktadır. Başparmağın tutma, kaldırma, taşıma vb. eylemler sırasındaki önemi, olmazsa olmaz yönü düşünüldüğünde bu adlandırmada *baş* sözcüğünün söz edilen her iki anlamının da öne çıktığı görülmektedir.

Kavram, günümüz Türk lehçelerinin bazılarında aşağıdaki biçimlerde adlandırılmıştır: Az. *baş barmag*; Başk. *baş barmak*; Kaz. *bas barmak*; Kırg. *baş barmak*; Özb. *bâş barmâk*; Tat. *baş barmak*; Trkm. *başam barmak*; YUyg. *baş barmak* (TLS : 54-55), Tuv. *ulug ergek* (Ölmez 2007: 157), Hak. irgek (Gürsoy-Naskali vb. 2007: 228), Kum. *baş barmak* (Pekacar 2011: 61).

DS'de yer alan *başala parmak* (II: 552), *başara parmak* (II: 552), *başala parmak* (DS II: 552), *başla parmak* (II: 562) yapıları da *baş* sözcüğüyle ilgili olmalıdır. Ancak, bunlar “işaret parmağı” olarak tanımlanmıştır. DS II 553'teki *başarat parmağı* ise “baş parmak” için kullanılmaktadır.

İşaret parmağı: Uygurcada *suk ernek*, *yanar ernek* (TT V A 57, 58); Karahanlı Türkçesinde *suk ernek* biçiminde adlandırılmıştır. Uygurcadaki *yanar ernek* Sanskritçe *tarjanî* (Alm. Drohfinger= tehdit parmağı) sözünün karşılığıdır (Bang-Gabain 1931: 337). Uygurca *yanar* sözcüğü, “tehdit etmek” anlamındaki *yan-* fiili ile ilişkilidir (Bang-Gabain 1931: 337; ED 942a; Dybo 1996: 21). Uygurcada ve Karahanlı Türkçesinde saptanan *suk ernek* ile ilgili olarak Kaşgarlı, bu parmağın yarsılı (haris) parmak olduğunu, yemeğe ilk olarak bu parmak girdiği için bu biçimde adlandırıldığını söylemiştir (BA, III 130; CTD II: 214). Ancak, *suk ernek* / *suk barmak* ibaresindeki *suk* sözcüğünü, “haris” anlamındaki *suk* yerine *Divanü Lügati't-Türk* ile *Hüsrev ü Şirin*'de görülen ve kimi günümüz Türk lehçelerinde yaşayan *suk yaluz* ikilemesinde “yalnız” anlamında kullanılan *suk* sözcüğüne bağlamak da mümkündür. İlk yaklaşım Türkçe için çok uygun değildir (Dybo 1996: 20). *Suk ernek* / *suk barmak* ikili adlandırılışına *İbni Mühenna Lügati*'nde ve Mısır Memlük Kıpçakçasında rastlanmıştır (ED 804a-b; Toparlı vb. 2003: 238, 242). İşaret parmağı ile ilgili adlandırmalar tarihî ve günümüz Türk lehçelerinde çok çeşitlilik göstermesi açısından ilginçtir. İşaret parmağı, farklı dönem ve sahalarda farklı bakış açılarıyla adlandırılmıştır. İşaret parmağı için Türkçede, *suk* sözcüğünün yer aldığı Şorca, Teleüt ağzı, Özbek ağızları, Başkurtça, Kazakça vb. lehçelerdeki tanımlamalar dışında, Başkurtçanın ağızlarında, Yeni Uygurcada, Özbekçede, Gagavuzcada, Tatarcada, Karakalpakçada *körset-* “göstermek” ve Yakutçada *ıy-* “göstermek” fiillerine dayanan sözcüklerle, İslamiyet'in kabulü sonrasında *işaret*, *şehadet* ve *iman*, *du'a* ve *baş* sözcükleriyle, *baş* sözcüğü ve türevleriyle, *ikinci* sözcüğü yoluyla ve daha pek çok yolla tanımlanmıştır (Dybo 1995: 17-25). A. Dybo, işaret parmağının Türk ve Altay dillerinde adlandırılış konusunda ayrıntılı bir çalışma yapmış, bu çalışmada tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki farklı adlandırmaları sıralamıştır.

Kavram, günümüz Türk lehçelerinin bazılarında şu biçimlerde adlandırılmıştır: Az. *şühādāt barmagı*; Başk. *huk barmak*; Kaz. *suk savsak*; Kırg. *sömöy*; Özb. *körsätgiç barmâk*; Tat. *imän barmak*; Trkm. *süyem barmak*; YUyg. *oğri kol*; *körsätküç kol* (TLS: 404-405), Kum. *iman barmak* (Pekacar 2011: 61).

Yukarıda sözü edilenler dışında işaret parmağı, Türkiye Türkçesi ağızlarında aşağıdaki biçimlerde kullanılmaktadır:

bade parmak (DS II: 465), *badem parmak* (DS II: 465), *badi parmak* (DS II: 470), *başara parmak* (II: 552), *başla parmak* (II: 562), *başala parmak* (DS II: 552).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

Orta parmak: Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde orta parmağa ilişkin bir kullanım saptanamamıştır. *İbni Mühenna Lugati*'nde ve Mısır Memlük Kıpçakçası metinlerinde *orta barmak* biçiminde kullanım görülmektedir (ED: 203b-204a; Toparlı vb. 2003: 205). Bu adlandırma temelde bir işlev değil, yer adlandırması olarak dikkat çekmektedir. Türkçede, büyük ve küçük; çok ve az; ağır ve yeğni (hafif) vb. kavramların adlandırılması için özel sözcükler olmasına karşın söz edilen iki değer arası için özel sözcükler değil de daha çok *orta*, *yarı*, *yarım* vb. sözlere dayanan tanımlamalar bulunmaktadır. Bu durum, aynı zamanda toplumun ortada ve orta derece olana bakışıyla da ilgili olmalıdır.

Günümüz Türk lehçelerindeki kullanımlar daha çok *orta* sözüne dayanmaktadır: Az. *orta barmag*; Başk. *urta barmak*; Kaz. *ortan kol*; Kırg. *orton*; Özb. *ortä bärmâk*; Tat. *urta barmak*; Trkm. *orta barmak*; YUyg. *ottura kol* (TLS: 664-665), Hak. *ortın sala* (Gürsoy-Naskali vb. 2007: 340), Kum. *orta barmak* (Pekacar 2011: 61).

Yüzük parmağı: Uygurcada *atsız ernek*, Karahanlı Türkçesinde *çıçamuk* biçiminde adlandırılmıştır. *Çıçamuk* sözcüğüne sonraki dönemlerde rastlanmamaktadır. Bu parmak için XVI. yy. Anadolu sahasında saptanan *öksüz barmak* adlandırması bu noktada ilgi çekicidir. Bu adlandırmada, *öksüz* sözcüğünün “kimsesiz, garip” anlamı, eski Türkçedeki *atsız* (= adsız) kullanımıyla ilişkilendirilebilir. Ayrıca, XVI. yy. Anadolu sahasındaki *öksüz parmak* ibaresinin karşılığı olarak Farsça *bînam* (=adsız) adlandırması da bu parmakla ilgili dikkat çeken bir diğer noktadır (Tar.S. V 3074). *Kâmûs-ı Türkî*'deki *adsız* maddesinde yer alan *adsız parmak* söz grubu, “insan elinin başparmaktan itibaren dördüncü parmağı” biçiminde tanımlanmıştır (1987: 25). Bu parmak, sonraları, yüzük takmanın bir gelenek halini alması ve parmağın bu görevi üstlenmesiyle *yüzük parmağı* adını almıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında saptanan *atsız (II)* ve *atsız parmak* sözleri de “yüzük parmağı” anlamındadır (DS I: 373).

Bazı günümüz Türk lehçelerinde yüzük parmağı için aşağıdaki adlandırmalar kullanılmaktadır:

Az. *üzük barmağı*; Başk. *isimhiz barmak*; Kaz. *atı jok kol (savsak)*; Kırg. *atı cok*; Özb. *âtsiz bärmâk*; Tat. *isimsiz barmak*; Trkm. *oğulhâcat*; YUyg. *çät barmak* (TLS: 1004-1005), Kum. *öksüz barmak* (Pekacar 2011: 61).

Serçe parmak: Uygurcada *kiçig ernek* ve Karahanlı Türkçesinde *çıçalak* olarak adlandırılan bu parmak, *Nehcü'l-Ferâdis*'te de *kiçig ernek* biçimiyle geçmektedir. Kavram, tarihî ve günümüz Türk lehçelerinde çoğunlukla *çıçalak* ve türevleriyle karşılanmıştır: Az. *çeçele barmağı*, Başk. *sätäkây (bâpis) barmak*; Kaz. *şınaşak*; Özb. *cimcilâk*; Tat. *çänçä barmak*; Trkm. *külbike, külembike*; YUyg. *çimältäk* (TLS: 762-763), Alt. *çıçalık, küçübey* (Gürsoy-Naskali – Duranlı 1999: 72, 128), Tuv. *şumaş ergek* (Ölmez 2007: 157), Hak. *çimalçih, şimalçih, şimalçah* (Gürsoy-Naskali vb. 2007: 92, 437, 477), Kırg. *çupalak* (Yudahin 1998: 271), Kk. *şunatak*, Nog. *şınatay* (ED: 401a), Kum. *çınaçay barmak* (Pekacar 2011: 61). ED 402'de sözcüğün kökeni olarak **çimça:lak* biçimine dayandığı ve yüzük parmağı için kullanılan *çıçamuk* sözüyle köken bağı olduğu belirtilmiş, *-lak* ve *-muk* eklerine işaret edilmiştir. Clauson, her iki sözcüğün Çince *chih* “parmak” sözüyle ilişkili olabileceğinden de söz etmiştir (ED 407). Arat, sözcüğün *çi* “kadar” sözüne dayandığı, buradan gelişen *çiçe (çiça?)* biçiminin “az, pak az; küçük, az miktarda, kısa zamanda” anlamlarını içerdiği görüşündedir (1991: 382). Tietze'ye göre Anadolu'da saptanan *çiçe / çirce* “küçük parmak” sözleri çocuk diline dayanmaktadır (2002: 514). Nalbant, *çıçamuk* ile *çıçalak* sözlerinin her ikisinin de **çiça* sözüne dayandığını, TT *serçe parmak* sözünün de **çiça* sözüyle ilgili olduğunu belirtmiştir (2008: 109). Başdaş'a göre sözcüğün kökeni *çökelek* sözündeki gibi, *çiç-a-lak* biçiminde açıklanabilir (2004: 56). Tokay da aynı kökten türediğini düşündüğü *çıçalak* ve *çıçamuk* sözcüklerindeki **çiça* yapısı çocuk diline dayanmaktadır (2012: 208, 209). Bu

Turkish Studies

parmak için Anadolu sahasında 14. yy.'da *serçe barmak* (Önler 1999: 258) sözüne rastlanırken 15. ve 16. yy.'da *sırça parmak* ve daha sonraları *serçe parmak* (Ş. Sami 1987: 716) sözleri kullanılmıştır. *Serçe barmak* sözü *Senglah*'ta da *Rumî* kaydıyla yer almaktadır (Clauson 1960: 63; 251v-8). Sözcük, Tar.S.'de kaydedilen 15. ve 16. Yüzyıl metinlerinde *sırça barmak* biçiminde saptanmıştır (V 3459). Anadolu ağızlarında da serçe parmağı tanımlayan çok sayıda söz bulunmaktadır: *cıdıl parmak* (DS III: 896), *ciddik parmak* (DS III: 896), *cirt barmah* (DS III: 938), *cirtlik parmak* (DS III: 940), *çita parmak* (DS III: 1192), *çıtık parmak* (DS III: 1193), *çili parmak* (DS III: 1218), *çinçe parmak*, *çite parmak* (DS III: 1242), *dilceparmak* (DS XII: 4486), *gıcıl parmak* (DS VI: 2027), *gıluncık* (DS VI: 2042), *gılı parmak* (DS VI: 2043), *gille parmak* (DS VI: 2044), *kındıl parmak*, *kındil parmak* (DS VIII: 2808), *sırçabarmak* (DS X: 3615).

2.0. Değerlendirme ve Sonuç

El parmakları, herhangi bir nesneyi tutma, kaldırma, taşıma vb. önemli işlevleri olması nedeniyle diğer dillerde olduğu gibi, Türkçede de çok farklı biçimlerde adlandırılmıştır. Bu adlandırmalar, çoğu zaman parmağın işlevine, yerine, büyük ve küçük olmasına göre toplumun bakış açısını yansıtmaktadır. Ayak parmaklarının –başparmak- dışında adlandırılmayışı, daha az işlevi yerine getirmelerine ve el parmaklarına göre daha az göz önünde olmalarına bağlanabilir. Türkçede özellikle *işaret parmağı* ve *serçe parmak* için çok sayıda sözcüğün kullanılmış olması, bu iki parmağın önemini göstermekle birlikte, zamana ya da bölgeye bağlı olarak değişen bakış açılarını da yansıtmaktadır. İşaret parmağının adlandırılmasında daha çok işlev, serçe parmağın adlandırılmasında da benzerlik ilgisi öne çıkmaktadır.

El parmaklarının adlandırılması konusunda en ilginç olanlarından biri serçe parmakla ilgili adlandırmalardır. Serçe parmak için Anadolu'da kullanılan sözcükler aşağıda verilmiştir:

Adlandırma	Anlam	Benzerlik İlişkisi
<i>ciddik parmak</i> (DS III: 896)	ciddik: [→ cıdıl] cıdıl - 2: küçük, zayıf, ince	küçük, zayıf → küçüklük, incelik
<i>cirt barmah</i> (DS III: 938)	cirt: (-)	-
<i>cirtlik parmak</i> (DS III: 940)	cirtlik: ağaçkakan ; bir çeşit ot; küçük, cüce; çalı kuşu	kuş; küçük; ot → küçüklük; incelik
<i>cici bānak</i> (DS III: 958)	cici (V) [→ cicik III] cicik (III): kuş yavrusu	Kuş yavrusu → küçüklük; incelik
<i>çecele barmah</i> (DS III: 958) ²	-	-
<i>çita parmak</i> (DS III: 1192), <i>çite parmak</i> (DS III: 1242)	çita [çite]: çorap şişi, şiş; çita	şiş, çita → incelik
<i>çıtık parmak</i> (DS III: 1193)	çıtık: sepet örmeye kullanılan fındık çubuğu; serçeden küçük bir kuş ; tuzak	fındık çubuğu; kuş → incelik; küçüklük

² DS'de yalnız Iğdır- Kars'ta saptanan bu sözcüğün varlığı Azerice'ye bağlanabilir. Zira serçe parmak için Azerice'de de *çecele barmag* sözü kullanılmaktadır.

<i>çiçe</i> (II) (DS III: 1203)	- ³	-
<i>çili parmak</i> (DS III: 1218)	çili: çalı çırpı	çalı çırpı → incelik
<i>çinçe parmak</i> (DS III: 1218)	çinçe: serçe	kuş → küçüklük
<i>dilce parmak</i> (DS XII:4486)	dilce: dil gibi, dile benzeyen (DS -)	dile benzer → küçüklük
<i>gıcıl parmak</i> (DS VI: 2027)	gıcıl: (-)	-
<i>gılincık</i> (DS VI: 2042)	gılincık [gılincık II] <i>kıl</i> adından	kıl → incelik
<i>gılı parmak</i> (DS VI: 2043)	gılı: (-) Ama gılı gılı (II) küçük	küçük → küçüklük
<i>gille parmak</i> (DS VI: 2044)	gille: (-)	-
<i>kındil parmak, kındil parmak</i> (DS VIII: 2808)	kındil: bir tür ot kındil: küçük, ufak, minik	ot; küçük → incelik; küçüklük
<i>sırça parmak</i>	sırça: cam, camdan yapılmış	cam → incelik
<i>serçe parmak</i>	serçe: küçük bir kuş	kuş → küçüklük

Tablo 1: Anadolu'da serçe parmak için kullanılan sözcükler ve benzerlik ilişkileri

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, Anadolu'da serçe parmağın adlandırılmasında *çıçalak vb.* gibi özel bir adlandırma değil, benzerlik ilişkisine dayanan adlandırmalar tercih edilmiştir. Bu benzetmelerin çoğunlukla *küçüklük* ve *incelik* ilişkisi çerçevesinde kurulduğu görülmektedir. Anadolu'daki bu adlandırmalarla ilgili olarak akla şu soru gelmektedir:

Tarihî ve günümüz Türk lehçelerinde *serçe parmak*, büyük çoğunlukla *çıçalak* ve değişkenleriyle ifade edilirken Anadolu'da *serçe parmak* olarak adlandırılışı nasıl açıklanabilir?

İlk olarak, 14. yy.'da görülen *serçe parmak* adlandırmasının *sırça barmak* ifadesindeki *sırça* sözünün ünlülerinin ince sıradan ünlülere dönüşmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir. Bu durum sesbilimsel açıdan mümkün görünse de *serçe barmak* adlandırmasının 15. ve 16. yy. metinlerinde saptanan *sırça barmak* sözünden önce de saptanmış olması ve *serçe parmak* için Anadolu ağızlarında görülen ve kuş türlerine dayanan adlandırmalar bu olasılığı azaltmaktadır. *Sırça parmak* sözü 15. yy.'dan, *serçe parmak* sözü ise 18. yy.'dan başlayarak Anadolu'da kullanılmıştır. Bu iki sözün 18. yy.'dan itibaren birlikte kullanılıyor olması da *sırça* > *serçe* türünden bir ses değişimi olmadığı, adlandırmalarda farklı benzerlik ilgisinden yararlandığı kanısını güçlendirmektedir.

Anadolu'da *serçe parmak* sözü, yukarıda da belirtildiği gibi, serçenin bir kuş türü olarak küçük olması ve bu yönüyle küçük parmağa benzemesi nedeniyle tercih edilmiş olmalıdır. Bu kullanıma yukarıda da değinildiği gibi, ilk olarak 14. yy.'da rastlanmıştır. 13. yy.'da ve sonrasında Anadolu'da da diğer lehçelerdeki gibi *çıçalak* sözüne dayanan bir sözcüğün bir süre kullanılmış

³ DS'de birden fazla *çiçe* maddesi bulunmaktadır. Bunların hiçbiri konumuzla ilgili görünmüyor. Ancak, *çiçe* biçimi *çinçe* sözünün /n/ sesi düşmüş biçimi olabilir.

olması muhtemeldir. Bizce, 13. yy.'dan başlayarak Anadolu'da *çıçalak* sözüne dayanan bir sözcük kullanılmış, bu sözcük sonraları yerini ses benzerliği bulunan ve *serçe* anlamı veren (böylelikle küçük parmakla benzerlik ilişkisi kuruluyor) *çabcık, çıtık, cabcık, civıldırık, civcik, çinçe, çinte* gibi bir sözcüğe bırakmış, buradan hareketle –belki de aynı dönemde- *çıçalak* ile ses benzerliği olmayan ama aynı anlam alanına ait *serçe* sözü kullanılmış olmalıdır. Bu muhtemel gelişimi şu çizelge ile gösterebiliriz:

çıçalak (bir süre kullanılıyor ve Anadolu insanı için bilinirliğini yitirdikten sonra yerini ses benzerliği ve anlam ilişkisi nedeniyle aşağıdaki “serçe” anlamındaki sözcüklerden birisine bırakıyor)

→ *çabcık / çıtık / cabcık / civıldırık / civcik / çinçe / çinte* “serçe”

→ *serçe*.

Yukarıdaki durum, bugün de çok sayıda sözcükte rastlayabileceğimiz bir ses ve anlam olayına işaret etmektedir. Örneğin, *Divanü Lugati't-Türk*'te geçen ve “bayanların yanaklarına sürdükleri kırmızı renkli boya, allık” anlamındaki *eñlik* (< *eñ* “yanak” + *lik*) (BA I: 115; CTD I: 42, 104) sözcüğü, Anadolu'da bir süre yaygın olarak kullanılmış, *eñ* sözcüğü Anadolu insanı için herhangi bir anlam ifade etmemeye başlayınca *al* sözcüğünün ses benzerliği ve kullanılan nesneyle işlev benzerliği dolayısıyla nesne için Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde *allık* sözcüğü kullanılır olmuştur. Kavramın Anadolu ağızlarında *enniyh* (DS V: 1760), *ernik* (DS V: 1775) biçimlerinde yaşıyor olması da bunun göstergesidir. Buna benzer bir kullanım, alıntı bir sözcük olan ve Türkçeye Fransızcadan giren *gardırop* (< *garde-robe*) sözü için de geçerlidir. Sözcük, işlev ve ses benzerliği nedeniyle Anadolu'da çoğunlukla *gardolap* olarak seslendirilmektedir. Bunun gibi, Türkçeye Fransızcadan giren *döküman* (< *document*) sözcüğü de *dök-* (bilgileri belgelere dökmek) fiiliyle ilişkilendirilerek *döküman* olarak seslendirilmektedir. Böylelikle bu örneklerdekine benzer bir yerlileştirme (halk etimolojisi) süreci Türkiye Türkçesindeki *serçe parmak* sözü için de yaşanmış olmalıdır.

KISALTMALAR

Az.: Azerice

BA: Besim Atalay → ATALAY, Besim (1999)

Başk.: Başkurtça

Hak.: Hakaşça

HTPar: Hsüen-Tsang Biyografisi Paris Nüshası

HTPek: Hsüen-Tsang Biyografisi Pekin Nüshası

Kaz.: Kazakça

Kırg.: Kırgızca

Kk.: Karakalpakça

Kum.: Kumukça

Nog.: Nogayca

Özb.: Özbekçe

Tar.S.: *Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

Tat.: Tatarca

Trkm.: Türkmençe

Tuv.: Tuvaca

TT: *Türkische Turfan-Texte V* → BANG, W. – Annemarie von Gabain (1931).

YUyg.: Yeni Uygurca

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- ARIKOĞLU, Ekrem ve KUULAR, Klara, **Tuva Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- ATA, Aysu, **Nasrû'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi Kısasü'l-Enbiya: Peygamberler Kısaları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- ATA, Aysu, **Nehcü'l-Ferâdis, Uştmağların Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu III, Dizin-Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- ATALAY, Besim, **Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü**, Ankara 1970. [DLT]
- ATALAY, Besim, **Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I-IV**, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- BANG, W. ve GABAIN, Annemarie von, **Türkische Turfan-Texte V**, 1931.
- BAŞDAŞ, Cahit, "Türkçe organ adlarında kelime sonu *-k* ünsüzü ve çokluk", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, S. 5, s. 53-64. 2004.
- CLAUSON, Sir Gerard, **Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân**, London 1960.
- CLAUSON, Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford University 1972. [ED]
- DANKOFF, Robert ve KELLY, James, **Mahmūd el-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) Part I-III**, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7, Harvard 1982-1985. [CTD]
- Derleme Sözlüğü I-XII**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara 1993. [DS]
- DOERFER, Gerhard, "Temel sözcükler ve Altay dilleri sorunu", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981a.
- DOĞAN, Levent "Türk dilinde organ adları üzerine bir inceleme – ana ve ara temel kelimeler-", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 6, S. 1, Edirne 2005, s. 141-163.
- DYBO, Anna, "Die Namen des Zeigefingers in den Türk-und Altaischen Sprachen" **Türkische Laut- und Wortgeschichte**, Berlin 1995.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican vd., **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991. [TLS]

- ERDAL, Marcel **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, I-II**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991.
- EREN, Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara 1999.
- GABAIN, Annemarie von, **Altürkische Grammatik**, 2. Verbesserte Auflage, Leipzig 1950.
- GRØNBECH, K., **Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**, Kopenhagen 1942.
- GÜLENSOY, Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I, II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine, “Türkçede *Parmak* ve Beş Parmağın İsimleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. 8, 1997, s. 233-240.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine ve DURANLI, Muvaffak, **Altayca – Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine ve DURANLI, Muvaffak, *vd.*, **Hakasça – Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- NADELYAEV, V. M. *vd.*, **Drevnetyursky Slovar’**, Akademia Nauk SSSR, Leningrad 1969. [DTS]
- NALBANT, Mehmet Vefa, **Divanü Lugati’t-Türk Grameri I-İsim**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2008.
- ÖLMEZ, Mehmet, **Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen**, Harrassowitz Verlag 2007.
- ÖNLER, Zafer, **Celalüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifa II, Sözlük**, Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.
- PEKACAR, Çetin, **Kumuk Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- RÄSÄNEN, Martti, “Tü. Anl. *h-* als Überleibsel des alt. *p-*”, **Ural-Altaiser Jahrbücher** 33, 1961, s. 146-148.
- RÄSÄNEN, Martti, **Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**, Helsinki 1969. [VEWT]
- RÖHRBORN, Klaus **uigurisches Wörterbuch**, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1977-1998. [UW]
- STAROSTIN, Sergei, DYBO A. V. ve MUDRAK O. A., **An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III**, Brill, Leiden-Boston 2003.
- Tarama Sözlüğü I-VIII**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. baskı, Ankara 1995. [Tar.S.]
- TENİŞEV, E. R. *vd.*, **Sravnitel’no-İstoriceskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov –Leksika-**, Rossiykaya Akademiya Nauk, Moskva 1997.
- TIETZE, Andreas, **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati-Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch der Türkei-Türkischen, C. 1, A-E**, Simurg Yayınları. İstanbul-Wien 2002.
- TOKAY, Yaşar, “Divânü Luğ āti’t-Türk’te geçen *çıçalak* ‘serçe parmak’ ve *çıçamuk* ‘yüzük parmağı’ kelimeleri üzerine bazı düşünceler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi C. 5, S. 22**, 2012.

TOPARLI, Recep *vd.* **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

YUDAHIN, K. K., **Kırgız Sözlüğü I-II**, (çev.: Abdullah Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.